

AMIR TEMUR – NAVOIY QALAMIDAGI ISKANDAR

SHAHZODA RAUFOVA

TDSHU, Sharq xalqlari tillari va adabiyoti

Instituti Filologiya tillarni o‘qitish ta’lim
yo‘nalishi 3-bosqich hind-ingliz guruhi talabasi

Annotatsiya: Ushbu tadqiqotda Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostoni tadqiq etilib, doston voqealari tahlili asosida Iskandar obrazining g‘oyaviy ilhom manbasi Amir Temur shaxsi ekanligi aniqlandi. Maqolada tahlil natijalari ko‘rib chiqilib, Iskandar obrazi Amir Temur shaxsi ekanligi dalillar bilan ilmiy asoslab berishga harakat qilindi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, "Xamsa", "Saddi Iskandariy", Amir Temur, Doro, To‘xtamishxon, Qochuvli bahodir, Sohibqiron, Qorabog‘, Samarqand, Hindiston, Kashmir, Malluxon, yig‘och.

Alisher Navoiy “Xamsa”sining yakunlovchi dostoni “Saddi Iskandariy”da Iskandarning olib borgan faoliyati, buyuk ishlari haqida bayon etiladi. Undagi badiiy talqinlar bilan kelgan voqealar aslida tarixiy bo‘lishi ham mumkin. Doston bilan tanishar ekanmiz, voqealar ko‘p jihatdan buyuk ajdodimiz bo‘lgan Sohibqiron Amir Temurning hayoti, mamlakatlarga olib borgan yurishlarini eslatadi. Dostonda ko‘p shaxs nomlari yunoniy bo‘lsa-da, doston makedoniyalik sarkarda Aleksandr hayotiga bag‘ishlanganga o‘xshamaydi. Ushbu maqolaning keyingi xatboshilarida dostonning Amir Temur hayoti va davri bilan o‘xshash o‘rinlarini keltiramiz.

Dostonda Iskandar tug‘ilgan vaqtni Naqumohis yulduzlar joylashuviga qarab juda hosiyatli, deb baholaydi. Kelajakda uning shon-shavkatli bo‘lishini, mamlakatlar zabt etishini bashorat qiladi.

Boqib charxning borch holotig'a,
Kavokibning iqbolu ofotig'a.
Ko'rub mustaqimin, bilib roje'in,
Yozib erdi mavludining tole'in.

Sohibqiron Amir Temurning tug'ilgan sanasini tarixchilar saodatli sanab, uning Mushtariy va Mirrix yulduzlarining (Yupiter va Mars) jadiy burjida joylashgan vaqtda dunyoga kelganini yozib qoldirishgan. Bu vaqtda tug'ilgan inson saltanat egasi, podshoh bo'lishini bashorat qilishgan. Mirrix va Mushtariy yulduzlari bir burjda uchrashgan bu lahza "qiron" deyilgan. Amir Temur ham ayni shu vaqt dunyoga kelishga musharraf bo'lgani uchun "Sohibqiron" unvoni berilgan.¹

Dostonda XIX bobda "Iskandarning saltanat tojidan sarkashlik qilib, xilofat taxtidan oyoq tortqoni" haqida bayon etiladi. Iskandar harchand hukmdor bo'lishni istamasligini aytsa ham, bu kengashda xaloyiq uning hukmdor bo'lishini tilab, yolvorishadi. Arastu uning boshiga toj kiydirib, Balinos bilan ikkovi Iskandarni taxtga o'tqazishadi:

Olib tojni aylabon arjumand,
Aning boshidin ayladi sarbaland.
Ravon tutti aytib sano, bir qo'lin,
Balinosi dono yano bir qo'lin.

Amir Temur hech qachon xon bo'lmagan. Uning olib borgan faoliyati uni xon, saltanat egasi darajasiga yetkazib, barcha boshqaruv uning qo'lida bo'lgan. Amir Temur xon sifatida Suyurg'atmishxonni taxtga ko'targan. Sababi Amir Temur bobokaloni Qochuvli bahodir va Suyurg'atmishxonning bobokaloni Qobilxon o'rtasida Tuminaxon tamg'asi bilan urilgan ahdnoma tuzilgan.² Bunga ko'ra xonlik mansabi abadiy Qobilxon va

¹ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Нашрга тайёрловчи: Барнобек Эшпўлатов – Тошкент: «Шарқ» нашриёт-матбаа уйи, 1997. –Б. 12

² Шарафиддин Али Яздий. Амир Темур аждодлари. Нашрга тайёрловчи: Асомиддин Ўринбоев – Тошкент: "Қомуслар Бош таҳририяти", 1992. –Б. 17

uning avlodlariga bo‘lishi, sipohsolorlik mansabi esa Qochuvli va uning avlodlariga bo‘lishi belgilangan. Shunday ekan Amir Temur bu ahdnomani buzmagani va an‘anaga ko‘ra chingiziylardan bo‘lgan xonni taxtga o‘tqizgan. “Iskandarning saltanat tojidan sarkashlik qilgani” shundan. Amir Temur va Amir Husayn o‘rtasida Balxda bo‘lib o‘tgan jangdan so‘ng, Amir Husayn qo‘lga olinib, qatl etiladi. Jangning ertasi kuni 1370-yil 10-aprelda bo‘lib o‘tgan qurultoyda Shayx Muhammad Bayon Sulduz, Kayxusrav Xuttaloni, Dovud Dug‘lat, Husayn Bahodir, Sayyid Baraka va yana bir qancha beklar ishtirok etib, g‘alaba bilan muborakbod etib, Amir Temurni shohlikka munosib ko‘rishib, ahli bay‘at qilishadi.

Dostonning XXVII bobida Iskandar o‘zining Doroga nisbatan kam sonli qo‘shini bilan jangga tayyorlanadi. Jangdan bir kun avvalgi tunda Doroning ikki a‘yoni uning zulmlaridan charchaganliklarini aytib, Iskandarga unga qasd qilishmoqchi ekanini bayon etishadi. Ertasi kuni jang borishini kuzatayotgan Doroning ortidan xiyonatkor a‘yonlari kelib unga tig‘ sanchishadi. Iskandar esa u xoyinlarni tegishlicha jazolaydi:

Topib chunki Doro ishidan farog‘,

Tutub iki qotilni aylab so‘rog‘.

Ko‘mub dor uchun iki sutun,

Ul ikkini osturdi andin nigun.

Bu dostonidagi parchada ikkita belgi bor: kam sonli qo‘shin bilan dushmandan ustun kelish va dushman hukmdoriga o‘z a‘yonlari tomonidan xiyonat. Amir Husayn Qarshi qal‘asini himoya etish uchun o‘n ikki ming otliq askar tayinlagan. Amir Temur o‘zining ikki yuz qirq uch nafar askari bilan qal‘ani dushmandan tortib oladi. To‘xtamishxon bilan bo‘lgan urushda uning amirlari Amir Temurdan panoh tilab, arizalar, nomalar yozishgan. Bu bilan ular o‘z humdorlarining tuz haqini unutishadi. Shu sababdan Amir Temur ularni la‘natlab, “o‘z sohibiga vafo qilmagach, menga qilarmidi” deydi.³

³ Amir Temur. Temur tuзуклари. Nashrga tayёрlovchi: B. Axmedov, A. Soғunий, X. Karomatov – Toshkent: “Fafur Gulom”, 1991. –B. 57

Dostonning XXXV bobida Hindiston va Chin yurtlarini zabt etishni maqsad qilib chiqqan Iskandar qishni Qorabog‘da o‘tkazadi. Ilm ahllari bilan yig‘inlar, sarkardalar bilan tadbirlar, ziyofatlar tuzadi. Yana Aras daryosi atroflariga, o‘rmonlarga shikorga chiqib turadi:

Ki chun qildi qishloq azmiga shoh,
Qarobog‘i Arronni oromgoh.
Farog‘at chog‘i sayr o‘lub peshasi,
Matofi Aras ro‘dining beshasi.

Amir Temur Dashti Qipchoqqa yurish oldidan qishni Arrondagi, ya’ni hozirgi Ozarbayjondagi Qorabog‘da o‘tkazadi. Samarqanddan Muhammad Sulton lashkari bilan keladi. Barcha amirlar, shahzodalar to‘planishadi. Qish fasli orom-u osoyishda o‘tadi.

Dostondagi xuddi shu bobda Iskandarning Kashmirga borish yo‘lida Xuroson va Movarounnahr tomonlardan o‘tgani aytiladi. U Xurosondagi Hirot yerlari, Movarounnahrdagi Ko‘hak – Zarafshon daryosining go‘zalligidan zavqlanadi. Ko‘hak daryosi yonida shahar ham barpo etib, Samarqand, deb ataydi:

Aning yonida shahr qildi bino,
Ki, o‘lturmasun anga gardi fano.
Skandar otodi Samarqand ani,
Samarqandi firdavsmonand ani.

Bilamizki, Samarqand Temuriylar saltanati poytaxti bo‘lgan. Mo‘g‘ullar bosqini davrida Samarqand Chingizxon farmoniga binoan yoqib yuboriladi. Amir Temur Samarqand shahrini qayta barpo ettirib, dunyodagi eng go‘zal, obod shaharlardan biri bo‘lishi uchun ko‘plab binolar, masjid, madrasalar bino qilgan. Ushbu shahar qishloqlariga Damashq, Bag‘dod, Misr, Sheroz, Sultoniya nomini beradi.⁴

⁴ Мухаммад Али. Амир Темур солномаси. – Тошкент: “Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти”, 2008. –Б. 11

Iskandar Kashmir hukmdori Malluni bo'ysundirmoq uchun keladi. Lekin shaharga kirish yo'li baland tog'lar orasidagi mustahkam qal'a bilan to'silgan bo'ladi. Qal'a mustahkam toshlardan, darvozalari temirdan bo'lib, buni qanday eplashni Iskandar safardosh ilm ahllaridan so'raydi. Ular Kashmir sehrgarlarining tilsimlari ilm oldida hech arziyas narsa ekanini bildirib, yig'ilishib, ilmlarini ishga solib, qalay, simob, misdan sharday qurol tayyorlab, ichini turli moddalar bilan to'ldirishadi. Olimlar o'zlari yasagan portlovchi moddani yo'lni to'sib turgan qal'aga qarata uloqtirishadi. Modda portlab, hindlarning mustahkam qal'asi barbod bo'ladi. Malluxon chekinib, shahar ichkarisidan o'zi qurdirgan qasriga qarab qochadi. Uning xazinachisi xazinadan qimmatli buyumlar olib qochayotganda, Iskandar amaldorlari tomonidan qo'lga tushib qoladi. Shunday qilib Kashmir eli egallanadi.

Amir Temur Hindistonga yurish qilgan davrda Tug'loqiylar sulolasi og'ir ichki inqirozlar girdobida edi. Feruzshoh vafot etib, taxt uchun kurash boshlangan edi. Feruzshohning nabirasi Sulton Mahmud taxtga o'tqizilib, amalda ikki amir – Sorang va Mallu hokimiyatni boshqarishardi.⁵ 1398-yil 17-dekabrda Amir Temur lashkari va dushman qo'shini to'qnashadi. Sulton Mahmud va Malluxon o'z qo'shinidagi fillar bilan vahima solishardi. Chunki urush oldidan fillar tajovuz holatga keltirilardi, natijada bunday fillar yo'lida uchragan narsani bosib, yakson qilib tashlashardi. Ana shu murakkab holatda Amir Temur o'z qo'shinidagi tuyalarni bir safga tizib, ularning ustiga yonuvchi moddalarni o'rnattiradi va tuyalarni dushman qo'shini tomon yo'naltiradi. Olov-alanga yaqinlashayotganini ko'rgan fillar ortga qarab yugurishadi. Buning natijasida dushman qo'shinlari o'z fillari ostida qolib ketishadi. Sulton Mahmud va Malluxon yengilib qochishadi. Ertasi kuni Temur Dehli darvozasidan tantana bilan kirib keladi, g'alabani e'lon qilish uchun choparlar yuboriladi. Shu tarzda Hindistonning shimoliy hududlari egallanib, Temur saltanatiga kiritiladi.

⁵ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Нашрга тайёрловчи: Барнобек Эшпўлатов – Тошкент: «Шарк» нашриёт-матбаа уйи, 1997. –Б. 191

Dostonning XIX bobida Iskandar adolat qo‘lini baland tutgani aytiladi. Amaldorlarning ishini tekshirib, yomonlarini haydaydi, tarozilar pallalarini to‘g‘irlatadi, o‘lchov vaqtida kelib chiqadigan nizolarni bartaraf etadi, yo‘lovchilarni xavf-xatardan saqlash uchun katta yo‘llar orasiga soqchilar qo‘yiladi. XXIII bobda yo‘llar uzunligini o‘lchatib, “yig‘och” o‘lchov birligini joriy etadi. Yo‘lovchilar to‘xtab, dam olishi uchun har bir bekatda karvonsaroylar qurdiradi:

Adolat tariqini fosh ayladi,
Siyosat anga durbosh ayladi...
Chu qildi masohat masolik aro,
Yig‘och etti ta‘yin mamolik aro...
Manozilda tarhi rabot ayladi,
Ki, andin musofir nishon ayladi.

Tarixdan biz Amir Temurning adolatga qat‘iy qaraganini bilamiz. Adolat shunchalar barqaror edi, uning mezonini buzgan inson qattiq jazolanardi. Bu to‘g‘rida Temurning o‘z amirlariga qarata aytgan quyidagi so‘zlarini Shomiy “Zafarnoma”sidan keltirish o‘rinlidir: “Qaysi bir hukmdor o‘z ishini adolatsizlik va bevafoqlik asosiga qursa, kishilarga jabr qilish va ularni qatl etishga oshiqsa, uning davlati chayqalib, beqarorlikka yuz tutadi”. Yo‘llar nazorati bo‘yicha amalga oshirgan amallarini Tuzuklarda yozilgan ushbu jumalardan bilish mumkin: “Yo‘llarga kuzatuvchi va soqchilar qo‘ysinlar, har bir rabotga bir nechta odamni joylashtirsinlarki, yo‘llarni kuzatish va saqlash ishlari shularga tegishli bo‘lsin”.⁶ Amir Temur butun saltanat bo‘ylab bir kunlik yo‘l oralig‘idagi yomxonalar qurdirgan. Bunday yo‘l masofalari yig‘och deyilgan.

Xulosa: Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, “Saddi Iskandariy” dostonida Iskandar obrazi yaratilishida Amir Temur shaxsi g‘oyaviy ilhom manba sifatida olinishiga bir qancha tarixiy ma‘lumotlar dalil bo‘ldi. Navoiy yashagan davr muhiti fikrimizni yanada asoslaydi.

⁶ Amir Temur. Temur tuzuklari. Nashrga tayёрlovchi: B. Axmedov, A. Soғunий, X. Karomatov – Toshkent: “Faфur Gulom”, 1991. –B. 99

Albatta, Iskandar ramziy obraz, xolos. Asarda tarixiylik emas, badiiylik asosiy o‘rin tutadi. Shu jihatdan Iskandar obrazida adolatli shoh fikrlari ifoda etiladi. Lekin shuni ham nazardan chetda qoldirmaslik kerakki, biror obraz prototipini topish ijodkorning ixlosiga bog‘liq. Navoiy doston uchun adolatli shoh obrazini samoviy xayollaridan emas, haqiqiy hayotdan topadi va kuchli mafkuraviy vazifa yuklaydi. Bundan tashqari Navoiy ushbu dostonni yaratishda ko‘plab tarixiy adabiyotlarga murojaat etganini ta’kidlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. Хамса: Садди Искандарий. Нашрга тайёрловчилар: М. Ҳамидова, Т. Ахмедов – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг «Фан» нашриёти, 1993.
2. Навоий А. Садди Искандарий: Насрий баён. Таҳрир қилувчи: А.Ҳайитметов. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.
3. Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Нашрга тайёрловчи: Барнобек Эшпўлатов – Тошкент: «Шарқ» нашриёт-матбаа уйи, 1997.
4. Шарафиддин Али Яздий. Амир Темур аждодлари. Нашрга тайёрловчи: Асомиддин Ўринбоев – Тошкент: “Қомуслар Бош таҳририяти”, 1992.
5. Гиясиддин Али. Дневник похода Тимура в Индию. Подготовил к печати: А. Семенов – Москва: «Издательство Восточной Литературы», 1958.
6. Муҳаммад Али. Амир Темур солномаси. – Тошкент: “Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти”, 2008.
7. Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Нашрга тайёрловчи: Б. Ахмедов, Н. Норкулов, М. Ҳасаний – Тошкент: “Чўлпон”, 1994.
8. Амир Темур. Темур тузуклари. Нашрга тайёрловчи: Б. Ахмедов, А. Соғуний, Ҳ. Кароматов – Тошкент: “Ғафур Ғулом”, 1991.